

UYGURCA *BİRGERÜ* ÜZERİNE

Erdem UÇAR*

Özet: Erken dönem Uygurca edisyonlarının Türk filolojisi açısından dönemi içerisinde ileri düzeyde olduğu söylenebilir. Bununla beraber kimi noktalardaki olumsuzlukların küçük anlamlandırma hatalarına da sebep olduğu bilinen bir gerçektir. Makalenin konusu olan *birgerü*'yü Uygurcada ilk tespit eden, doğru bir şekilde okuyan, ama yanlış anlamlandıran Friedrich Wilhelm Karl Müller'in bu yanlış anlamlandırması Eski Türkçenin temel eserlerinde bir referans olmuş, kelimenin yapısı ve anlamı hakkında fikir ileri sürenler Müller'in etkisinden kurtulamamıştır. Makalede, *birgerü*'nün yapısı ve anlamı hakkında Uygurcadan getirilecek örneklerle ayrıntılı bir inceleme ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uygurca, *birgerü*, +gAr, -U, kalıplaşmış zarf fiil.

About "*Birgerü*" in Uighur

Abstract: Texts in Uighur in early times, considering Turkish philology of that time, were quite advanced and well-written, but some ambiguous points cause small failures in their interpretation. The expression '*birgerü*', the subject of this paper, was first ascertained by Friedrich Wilhelm Karl Müller. Reading this expression correctly, he incorrectly interpreted it. His study became a reference for the basic works of Old Turkish and those who put forth their opinions about the meaning and the structure of this expression could not rid of Müller's influence. This paper presents a detailed study on the meaning and the structure of '*birgerü*' with the examples in Uighur.

Key Words: Uighur, *birgerü*, +gAr, -U, petrified converb.

Uygurca konusundaki ilk yayın niteliğindeki Uigurica I-IV serisi 1908-1931, Türkische Turfan-Texte serisi de 1929-1937 tarihleri arasında neşredilmiştir. Bu süreçte Orhon yazıtlarının keşfi yapıp kısmen neşirleri gerçekleştirilmiş olsa bile Divānū Lugatī't-Türk gibi Eski Türkçenin leksikolojisi bakımından önemli bir eserin ilmî neşri henüz gerçekleştirilmemiş, Divān'daki kelimelerin listesi, eksik de olsa, Carl Brockelmann tarafından 1928'de Mitteltürkischer Wortschatz adıyla yayınlanmıştı. Friedrich Wilhelm Karl Müller, Uigurica serisinin ilk cildini yayınlarken bu eseri görmemişti. Aynı şekilde Eski Türkçenin leksikolojisi açısından büyük öneme sahip Kutadgu Bilig de bu dönemde Uyguristlerin elinde yoktu. Üstelik, Uygurca nâşirlerin mukayese yapabilecekleri çok fazla Uygurca edisyon da mevcut değildi. Bütün bu olumsuzluklara rağmen, Uyguristiğin ilk dönem temsilcilerinin neşirleri gayet başarılıydı.

Erken dönem Uygurca edisyonları, dönemin Türk filolojisi açısından ileri düzeydeydi, ama bazı noktalarda yukarıda bahsedilen olumsuzluklar küçük anlamlandırma hatalarına da sebep oluyordu. Üzerinde duracağımız *birgerü* de o dönemde yapılan hatalı bir tahlile dayanmaktadır. Kelime, ilk olarak 104 sene önce neşredilen Uigurica serisinin birinci cildinde karşımıza çıkmaktadır. Friedrich Wilhelm Karl Müller'in kelime hakkındaki yanlış anlamlandırması, daha sonraki

* Yard. Doç. Dr., Gediz Üniversitesi.

dönemlerde birkaç Eski Türkçe uzmanı üzerinde de tesirini kaybettirmemiş olması meselenin en ilginç yanıdır. Yani, yazımızın konusu olan *birgerü* kelimesinde Müller'in kelimeyi yanlış anlamlandırması, Eski Türkçenin temel eserlerinde bir referans olmuş ve kelimenin yapısı hakkında fikir ileri sürenler Müller'in etkisinden kurtulamamıştır.

Uigurica [I]'da Müller, Altun Yaruk'un VIII. kitabına ait bir fragmanda (T III T V 56 = U 578), kamağ t(e)ñriler kuvrağı yığıltılar *birgerü* sumér tağnıñ töpösinte (=Radlov–Malov 1913–1917: 548/06–07) cümlesinde geçen *birgerü*'ye 'an einer Stelle' anlamını vermişti (1908: 23). Uygurca metnin Çincesi ile gösterildiği çalışmada, *birgerü*'nün Çince metinde karşılığı yoktur. Dolayısıyla, Müller'in anlamlandırması bir tahmine dayanmaktadır. Üstelik, bahsi geçen cümlede yer bildiren sumér tağnıñ töpösinte ifadesi bulunmaktadır, bu nedenle *birgerü*'nün yer anlamı taşıyan bir zarf olması oldukça uzak bir ihtimaldir.

Müller'in tespitinden tam 64 yıl sonra, Sir G. Clauson, sözlüğünde *birgerü*'nün 'at (or into) one place' (1972: 364a) anlamını göstermiş ve Uygurca metinlerden getirdiği tanıkların bu anlamda olduğunu iddia etmişti.¹ Hâlbuki, Clauson'un zikrettiği tanıklarda kelime bu anlamda değildi. Meselâ, Türkische Turfan–Texte III'te 'miteinander' (Bang–Gabain 1930: Anm. 96 [209]), Türkische Turfan–Texte VIII'de de 'zusammen' (Gabain 1954: C/12) ile çevrilmiştir. Sonuç olarak, Müller'in anlamlandırma hatası Sir G. Clauson tarafından fark edilememiştir.

James Rusell Hamilton da (Clauson'dan önce, 1971'de) Sir G. Clauson gibi 'directive' ifade eden veya işin yapılma noktasını belirten +gArU ekinin *bir* 'bir, tek' ismine gelmesi neticesinde 'bir noktada, hepsi birarada' anlamı ile kelimenin oluştuğunu ileri sürmüştür (1998: 171). Marcel Erdal, Eski Türkçenin leksikoloji konusunda günümüze değin yayınlanan en önemli eser olan Old Turkic Word Formation'da kelimenin teşekkülünde iki ihtimalin göz önünde bulundurulabileceğini düşünmektedir. Ona göre, kelime ya farazî **birger-* kökünden kalıplaşmış zarfîil (petrified converb) olmuş veya Clauson'un düşündüğü gibi *bir*'in üzerine +gArU 'directive' ekinin gelmesiyle oluşmuştur. O hâlde, teşekküllerine paralel olarak *birgerü*'yü iki anlamda, yani 'to one place' ya da 'collecting at one place' anlamında düşünmek mümkündür (Erdal 1991: 746, 767). Erdal, A Grammar of Old Turkic isimli eserinde ise, kelimenin büyük bir ihtimalle *birik-* 'to gather at a place' ve *birgert-* ile alakalı olduğunu belirtmiş ve kelimeyi 'directive' mânâsı içeren 'into one place' ile çevirmiştir (2004: 177).

Marcel Erdal'ın Old Turkic Word Formation'da zikrettiği şu örneklerde 'directive' anlamlı 'to one place' mânâsını bulmak oldukça zor görünmektedir: bir

¹ Eski Türkçede *birgerü* ile eşesli ve eşyazımlı olan, ama anlam ve yapı bakımından farklı olan bir kelime vardır: *bergerü~birgerü~bérgerü* 'güney, güney taraf' (Nadalyaev 1969: 95b; Clauson 1972: 364a). Bunun farazî **ber~bir~bér* kökünden terminatif eki +gArU ile oluştuğu oldukça açıktır. Krş. *bérgerü* tabgaç tapa ulug sü (Köl Tegin, D/28 [Berta 2010: 158]); *bérgerü* kün ortosiñaru (Köl Tegin, G/2 [Berta 2010: 128]); *bérgerü* tokuz ersinke tegi süledim (Köl Tegin, G/3 [Berta 2010: 129]).

üde *birgerü* yığılıp “... kommen gleichzeitig zusammen” (Röhrborn 1971: 984 [44]); bolarnı barça *birgerü* tınl(ı)g uğuşıña evire teginürbiz “Dieses alles zusammen wenden wir ergebenst dem Geschlecht der Wesen zu” (Röhrborn 1971: 1325–1326 [53]; Wilkens 2007: 0474–0475 [82–83]); kamagun *birgerü* bir oronta yığılmış “alle zusammen an einem Ort versammeln” (Tezcan 1974: 61 [28]); bo ok yañı künte *birgerü* yığılgularıña komıyu “indem sie wegen ihres Zusammentreffens eben an diesem Vollmondtag begeistert werden” (Tezcan 1974: 427–428 [46]); t(e)ñriler *birgerü* yığılıp “die Götter versammelten” (Tezcan 1974: 969–970 [68])².

Marcel Erdal’ın ‘directive’ ile ifade ettiği +gArU ‘towards’ hâl eki³, yazıtlarda ve Mani metinlerinde sıkça kullanılırken, Uygurcada yavaş yavaş kullanımdan düşmüştür (2004: 177)⁴. Ekin, Eski Türkçedeki temel işlevi hareketin zaman ve mekânda ulaştığı son noktayı (terminatif) belirtmektir (Alimov 2011: 103). Hâl böyle olunca, ‘birlikte, beraber’ anlamındaki *birgerü*’nün +gArU ile türemiş bir zarf olma ihtimali oldukça zayıftır. Zaten, +gArU’nun Orta Türkçede kalıplaşan örneklerine baktığımızda, eki alan kelimelerin büyük bir kısmının (*içgerü*, *taşgaru*, gibi) zaman ve yer-yön ifade eden kelimeler olduğu görülecektir (Korkmaz 1994: §3).

Marcel Erdal, *çingaru* ‘closely, deeply’ kelimesini *birgerü* ile beraber kalıplaşmış zarf fiil olarak gösterme noktasında tereddüte (‘dilemma’ diyerek) düşmektedir (1991: 746). Hâlbuki, *çingaru*’nun (< *çingar-* ‘to investigate something, to search out the root of a matter, to determine the truth about it’ [Erdal 1991: 743]) zarf olduğunu Altun Yaruk’taki şu örnek de ispat etmektedir: *çingaru* böğünü bilü umazlar (Radlov–Malov 1913–1917: 385/08–09) “iyice düşünüp anlayamazlar”. Uygurca cümlelerin orijinali olan Çince kısımda 不審察思惟 [T 665 16 426 a01]⁵ bu shen cha si wei (Giles 1964: 9456 9851 200 10271 12596)

² *birgerü*, Uigurisches Wörterbuch’da ‘zusammen, insgesamt’ (Röhrborn 1977–1998: 262a, 362b) ve Drevnetyurkskiy Slovar’da da ‘vmeste’ [beraber, birlikte] (Nadalyaev 1969: 102a) ile çevrilmiştir.

³ +gArU ekinin, +gA ‘dative–locative’ eki ile ünlü zarf fiil ekli *er-* ‘to be, reach, arrive, pass’ yapısının birleşmesi neticesinde meydana geldiğini (*kagangaru* < kagan+ga er-ü, vs.) ileri süren görüş için bk. Ericson 2002: 408–409.

⁴ Ön damak ünsüzlerinin ayırt edildiği Türkische Turfan–Texte VIII’e dayanarak, kelimenin sedalı olarak okunması (Erdal 1991: 746) son yıllardaki Uygurca edisyonlarda bir gelenek hâlini almıştır. Buna rağmen, *birkerü* (Kaya 1994: 423b) şeklinde okuma önerilerine de rastlamak mümkündür. g ve k arasında ayırım yapan Mani yazıtı ile yazılmış Mani’nin Büyük Duası’na ait U 91 (T III D 259, 15/ T III D 260, 20 [Wilkens 2000: 326]) numaralı fragmanda kelime k’lidir: küseyürler erti *birkerü*. Buradaki kelimeyi, Willi Bang Kaup ve Annemarie von Gabain *birkerü* (1930: 192), Jens Wilkens ise *birgerü* (2000: 326) şeklinde okumuştur. Diğer taraftan, kelime, Brāhmī harfli metinde g’li olarak görülür: *birgerü* yığılıp olorolar erti (Gabain 1954: C/12 [27]).

⁵ <http://21dzk.l.u-tokyo.ac.jp>.

bulunmaktadır. Çince karakterlerin çevirisi için krş. ‘so können sie es nicht *genau* durchschauen und überlegen’ (Nobel 1958: 180). O hâlde, Uygurcada +gAr- ile türetilen iki tane kalıplaşmış zarffiil bulunduğu rahatlıkla söylenebilir.

Uygurca metin yayınlarından derlediğimiz şu örneklerde *birgerü* kimi zaman ‘birlikte, beraber, beraberce’ kimi zaman ‘karşılıklı’, bazen de ‘hepsi, bütünü’ anlamlarında görülmektedir: iki türlü yérinçüleri *birgerü* etözü içinde sırgalı udaçı “die zweifachen Welten, in seinem Körper insgesamt umfassen kann” (Wilkens 2001: 202–204 [117]); birök alku tnl(ı)g oğlanı *birgerü* turup yumgı ögserler (Radlov–Malov 1913–1917: 114/06–07) “şayet bütün insanoğlu birlikte durup topluca övse”; t(e)ñri yérindeki hua çiçekleri t(e)ñri t(e)ñrisi burhan üze *birgerü* saçdılar “tanrı yerindeki (Devaloka) çiçekleri, tanrı tanrısı (Devâtideva) Buddha üzerine beraberce saçtılar” (Ölmez 1991: 183/13–16 [67]); *birgerü* tartdı yol azmışlar “yoldan çıkmışların hepsini çekip kurtardı” (Ölmez 1994: 1672–1673 [89, 115]); kamağ bursañ kuvrağı yme yumkı *birgerü* keşşüşü “(Die Mitglieder der) gesamten Gemeinde, konferierten alle miteinander” (Wilkens 2007: 0111–0112 [60–61]); yintem *birgerü* éçgüke meñike tegürüp “insgesamt gemeinsam zu Ruhe und Freude führen” (Wilkens 2007: 0474–0475 [82–83]); alku t(e)ñrilerniñ *birgerü* asılzun t(e)ñridem ıdok küçleri “insgesamt aller Götter göttliche, heilige Kräfte anwachsen!” (Zieme 1985: 49/42–43 [175]); etözteki burhanlar barça sevinip *birgerü* bir ün üze oom xiri xa xa xung p(a)t darnini sözleyü tururlar “alle auf dem Körper befindlichen Buddhas freuen und zusammen mit einer Stimme die Dhāraṇi om hrīh ha ha hūm phaṭ sprechen” (Zieme–Kara 1979: 1425–1427 [192–193]); amtı bo beş yüz kızlar *birgerü* ayayu tapınzunlar siziñe “şimdi bu beş yüz kız beraberce size saygıyla hizmet etsinler” (Barutçu 1987: 547 [138, 216]); *birgerü* yene uşatıp “alle nimmt, dann sie zerschneidet” (Tekin 1971: 370/03–04 [48, 81])⁶.

Birgerü’nün teşekkülü ile ilgili düşüncemiz, kelimenin **birger-* şeklindeki farazî bir fiilden –U zarf fiili ekinin kalıplaşması neticesinde meydana geldiği ve Uygurcada kelimenin herhangi bir ‘directive’ anlamı taşımadığı yönündedir.

Uygurcada, kökü farazî olan birçok kalıplaşmış zarffiil bulmak mümkündür: *ükşürü* ‘repeatedly’ < **yükşür-* (< *ük*—*yük-* ‘to heap up’), *tétrü* ‘clearly, correctly, attentively’ < **tétir-*, *amru* ‘constantly’ < **amır-*, *kataru* ‘back’ < **kadt-* kelimeleri farazî bir gövdeden ünlü zarf fiil ekleriyle türemiştir (Erdal 1991: 726, 730–731, 740). Dolayısıyla, Uygurcadaki her kalıplaşmış zarffiil yapısındaki kelimenin türediği gövdenin tanıklanması kimi zaman mümkün olmayabilir. Ayrıca, farazî **birger-* gövdesi, *birgerü* dışında Uygurcada *birgert-* ‘to unite’ (Erdal 1991: 767) fiilinde de karşımıza çıkıyor. *birgert-*, **birger-* şeklindeki bir gövdenin

⁶ *birgerü*’nün ‘birlikte, beraber’ anlamına geldiğini, Uygurca metinlerde karşılık geldiği Budist terminoloji de ispatlıyor: Meselâ, adınlar üze sözlegülük ermez *birgerü* tuğmuş erür “Das ist das Zusammen–Geborene, das von anderen nicht sagbar ist” (Kara–Zieme 1977: A/02–03 [29–30]) örneğinde *birgerü* tuğmuş ‘birlikte dünyaya gelmiş’ ifadesi Sanskritçe sahaja karşılığında. Krş. sahaja ‘born or produced together or at the same time as’ (Monier–Williams 1899: 1193b).

mevcudiyetini ispat ediyor. Krş. *birgertmek birikdürmek* ‘biraraya getirmek₂, birleştirmek₂, toplamak₂’ (Özönder 1998: 99b/03 [32]).

+gAr- ekinin Eski Türkçedeki temel işlevi, ettirgenlik ifade eden fiil gövdeleri meydana getirmektir. +gAr- ile türetilen fiillerin bir kısmının +(X)k- ile türetilmiş fiillerle ilişkisi dikkat çekiyor. Krş. *içger-* ile *içik-*, *taşgar-* ile *taşık-*, gibi. Bu nedenle +gAr-’ın teşekkülünde +(X)k-Ar- şeklinde bir birleşimi düşünmek mümkündür (Erdal 1991: 747). Dolayısıyla, *birgerü*’nün oluşumunda da ekin teşekkülüne paralel olarak bir+ik-er-ü şeklinde bir gelişmenin olduğu ve kelimenin fiil kaynaklı olduğu düşünülebilir.

birgerü’nün teşekkülüne benzer yapılara Türk dili tarihinde de rastlamaktadır. Meselâ, Runik harfli metinlerdeki *birki* ‘birleşik’ ile Orta Türkçedeki *birge* ‘birlikte’ kelimeleri de ‘birleşmek, bir araya gelmek, toplanmak’ kavramından hareketle oluşan kelimelerdir. *birki*, Marcel Erdal’ın görüşünün aksine (1991: 494)⁷ *birik-* fiilinden -I ile teşekkül etmiş (Tekin 1992: 272) olmalıdır. *birik-* fiiline -A zarf fiil ekinin gelmesiyle oluşan *birge* kelimesi ilk olarak Harezmi Türkçesinde Kışaşı’l-Enbiyâ’da ‘in unision, together (with)’ anlamıyla görülmektedir: imdidin soñ kızını *birge* tuggan ogulga bérmeğil “from now on, don’t give a daughter to a son who is born together with her” (1995: f. 4r/18-19 [9, 12 (II)]); *birge* çikalıñ téb “Let us go together” (1995: f. 39v/8 [79, 97 (II)]). Daha sonraki dönemlerde, *birge* diğer tarihî ve günümüz Türk lehçelerinde⁸ de kullanılmış, Uygurcadaki *birgerü*’nün yerini almıştır. Krş. Codex Cumanicus *birge* ‘zusammen’ (Grönbech 1942: 59); Kırgızca *birge* ‘beraber, birlikte’ (Yudahin 1994: 122a); Yeni Uygurca *birge* ‘together’ (Schwarz 1992: 99b), Hakasça *pirge* ‘birlikte, beraber’ (Arikoğlu 2005: 368a), Özbekçe *birge* ‘birlikte, beraber’ (Magrufova 1981: 117b), Azerbaycan Türkçesinde *birge* ‘birlikte, beraber’ (Axundov 2006: 317a), vs.

Türkçede “çok kere fiilden yapılmış bir zarf veya edat, yapıldığı fiil yok olup gittikten, yahut başka bir mâna aldıktan sonra da yaşamaya devam eder” (Grönbech 1995: 38). *birgerü*’nün türediği **birger-* gövdesi de belki Eski Türkçenin ağızlarında bir müddet yaşamış ve sonra yok olup gitmiştir, ama *birgerü* Uygurcada kullanılarak Orta Türkçeden itibaren hemen hemen aynı anlama gelen *birge*’ye yerini bırakmıştır.

Kaynaklar

⁷ Marcel Erdal, *biriki~birki*’nin yazıtlarda geçtiği dört yerde sıfat olarak kullanıldığını, bu nedenle zarf kökenli olamayacağını, +kI ile teşkil edildiğini düşünüyor. Kelimenin cümle içinde aldığı vazife kökeni hakkında kesin olarak bir bilgi verebilir mi? Meselâ, Eski Türkçe *barça* yerine göre bazen sıfat bazen de zarf olabilmekte.

⁸ Nogayca *birge* (Atay 2001: 71) ile Özbekçe *birge*’nin +gA’nın kalıplaşması (Korkmaz 1994: §5) ile oluştuğu fikrini kanıtlayacak anlamsal bir delil bulmak oldukça zor.

- ALİMOV, Rysbek (2011). “Eski Türkçe +*GarU* ve Kırgızcadaki Kalıntısı”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. VIII/4: 92–107.
- AL–RABGHÜZİ (1995). *The Stories of the Prophets: Qişaş Al–Anbiyā*, An Eastern Turkic Version, Vol. I, Critically Edited by H[endrik] E[rik] Boeschoten, M[arc] Vandamme and S[emih] Tezcan with the assistance of H. Braam, B. Radtke; Vol. II. Translated into English by H[endrik] E[rik] Boeschoten, J. O’kane and M[arc] Vandamme. Leiden, New York, Köln: E. J. Brill.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2005). *Örneklî Hakaşa–Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ATAY, Ayten (2001). “Nogay Türkçesinde Hâl Eklerinin Zarf Yapma İşlevi Üzerine”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 11: 70–75.
- AXUNDOV, Ağamusa (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti*, C. I. Azerbaycan Elmler Akademiyası, Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Şerq–Qerb.
- BANG KAUP, Willi (1980). *Berlin’deki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1928–1934)*, Çev. Şinasi TEKİN, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- BANG KAUP, Willi; Annemarie von GABAIN (1930). *Türkische Turfan–Texte III*, SBAW. Berlin: 183–211.
- BARUTÇU, Fatma Sema (1987). *Uygurca Sadāprarudīta ve Dharmodgata Bodhisattva Hikāyesi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara [Yayınlanmamış Doktora Tezi].
- BERTA, Árpád (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin ...*, Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını, Çev. Emine YILMAZ. Ankara: TDK Yayınları.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre–Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation*, A Functional Approach to the Lexicon, Vol. I–II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden–Boston: E. J. Brill.
- ERİCKSON, John A. (2002). “On the Origin of the Directive Case in Turkic”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. LV/4: 403–411.
- GABAIN, Annemarie von (1954). *Türkische Turfan–Texte VIII*, Texte in Brāhmīschrift, Berlin.
- GILES, A[llen] Herbert (1964). *A Chinese–English Dictionary*, Vol. I–II, Second Edition, Revised&Enlarged. Shanghai–London 1912: Paragon Book Reprint Corp. New York.
- GRÖNBECH, K[åare] (1995). *Türkçenin Yapısı*, Çev. Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yayınları.
- GRÖNBECH, Kaare (1942). *Komanisches Wörterbuch*, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, København: Einar Munksgaard.
- HAMILTON, James Russell (1998). *Dunhuang Mağarasında Bulunmuş Buddhacığa İlişkin Uygurca El Yazması: İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Çev. Vedat KÖKEN. Ankara: TDK Yayınları.
- KARA, György; Peter Zieme (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas ,Tiefer Weg’ von Sa–skya Pandita und der Mañ–juśrīnāmasamgī*, Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte 8.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1994). *Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, III. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- MAGRIFOVA, Z. M. (1981). *Uzbek Tiliniñ İzoxli Luğati*, [C.] I. A–R, Moskva: “Rus Tili” Neşriyeti.

- MONIER–WILLIAMS, Sir Monier (1899). *A Sanskrit–English Dictionary*, Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo–European Languages. Oxford.
- MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl (1908). *Uigurica [I]*, 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück; 2. Die Reste des buddhistischen “Goldglanz–sūtra”, ein vorläufiger Bericht. AKPAW. Phil.–hist. Cl. 1908: 2, Berlin.
- NADALYAEV, V[ladimir] M. vd. (1969) *Drevnetyurkskiy Slovar’*, Leningrad: Akademiya Nauk SSSR. Institut Yazıkoznaniya.
- NOBEL, Johannes (1958). *Suvarnaprabhāsottama–Sūtra*, das Goldglanz–Sūtra. Ein Sankrittext des Mahāyāna–Buddhismus, I–Tsing’s Chinesische Version und Ihre Tibetische Übersetzung. I–Tsing’s Chinesische Version übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem Photomechanischen Nachdruck des Chinesischen Textes versehen. Erster Band. Leiden: E. J. Brill.
- ÖLMEZ, Mehmet (1991). *Altun Yaruk. III. Kitap (= 5. Bölüm)*, Ankara: Odak Ofset.
- ÖLMEZ, Mehmet (1994). *Hsüan–Tsang’ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü*, VI. Bölüm, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara [Yayınlanmamış Doktora Tezi].
- ÖZÖNDER, F[atma] Sema Barutçu (1998). *Abidarım Kınlg Kokavarti Şastirtaki Çinkirtü Yörüglerning Kingürüsü’nden Üç İtigsizler*, Giriş–Metin–Tercüme–Notlar–İndeks, Ankara: TDK Yayınları.
- RADLOV, V[asilij] V[asil’evič]; S[ergey] E[fimoviç] MALOV (1913–1917). *Suvarnaprabhāsa*, (Sutra zolotogo bleska), Tekst’ uygurskoy redaksii, İzdali V. V. Radlov i S. E. Malov, I–IV. Bibliotheca Buddhica: XVII, St. Petersburg. [I–II: 1913; III–IV: 1914; V–VI: 1915; VII–VIII: 1917].
- RÖHRBORN, Klaus (1971). *Eine uigurische Totenmesse*, Text, Übersetzung, Kommentar, Faksimiles. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 4, Berliner Turfantexte 2.
- RÖHRBORN, Klaus (1977–1998). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 1–6, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- SCHWARZ, Henry G. (1992). *An Uyghur–English Dictionary*, Western Washington University: Washington.
- TEKİN, Şinasi (1971). *Die Kapitel über die Bewußtseinslehre im uigurischen Goldglanzsūtra (IX–X)*, Bearbeitet von Klaus Röhrborn; Peter Schulz, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- TEKİN, Talat (1992). “Notes on Old Turkic Word Formation”, *Central Asiatic Journal*, Vol. XXXVIII/2: 244–281. (Review)
- TEZCAN, Semih (1974). *Das uigurische Insadi–Sūtra*, Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 6, Berliner Turfantexte 3.
- UÇAR, Erdem (2013a). *Altun Yaruk Sudur*, IX. Kitap: Bölüm XXI–XXV. Edisyon, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin. [Baskıda].
- UÇAR, Erdem (2013b). *Die uigurische Fassung des Goldglanz–Sūtras*, Buch V (Altun Yaruk Sudur), eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag [Baskıda].

- WILKENS, Jens (2000). *Alttürkische Handschriften Teil 8: Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung*, Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland XIII, 16, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- WILKENS, Jens (2001). *Die drei Körper des Buddha (Triḱāya)*, das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert, Turnhout (Belgien): Berliner Turfantexte 21.
- WILKENS, Jens (2007). *Das Buch von der Sündentilgung*, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣanti Kılğuluk Nom Bitig, Turnhout (Belgien): Berliner Turfantexte 25.
- YUDAHIN, K[onstantin] K[uz'miç] (1994). *Kırgız Sözlüğü*, Çev. Abdullah TAYMAS, 2 Cilt. III. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- ZIEME, Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, Berliner Turfantexte 13.
- ZIEME, Peter; György Kara (1979). *Ein uigurisches Totenbuch*, Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109), Wiesbaden: Otto Harrassowitz.